

26. Словник української мови : в 11 т. – 1975. – Т. 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua>
27. Телегин Д. Я. Отчет о раскопках курганов около с. Орехово и Никольское Солонянского района Днепропетровской области в 1976 году / Д. Я. Телегин, Р. В. Терпиловский, А. А. Козловский и др.; Ин-т археол. НАН Украины. – К., 1977 (№ 1976/26).
28. Цимиданов В. В. Загадки срубных чаш / В. В. Цимиданов // Донская археология. – 2000. – № 3–4. – С. 142–148.
29. Цимиданов В. В. Социальная структура срубного общества / В. В. Цимиданов; НАН Украины, Ин-т археологии; [отв. ред. В. В. Отрощенко]. – Донецк, 2004.
30. Шилов В. П. Проблемы освоения степей Нижнего Поволжья в эпоху бронзы / В. П. Шилов // Сборник статей к 30-летию отдела истории первобытной культуры. – Л., 1964. – С. 86–102.
31. Чердниченко Н. Н. Срубная культура / Н. Н. Чердниченко // Н. Н. Чердниченко, С. С. Березанская, В. В. Отрощенко. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986. – С. 44–82.

Надійшла до редколегії 03.02.2015

УДК 930.1(477.63/.64)

А. С. Струкуленко

*Дніпропетровський коледж ракетно-космічного машинобудування
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

ПАМ'ЯТКИ ДОБИ РАНЬОГО ЗАЛІЗА У МАТЕРІАЛАХ НОВОБУДОВНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ 70–90-х рр. ХХ ст. У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Розглянуто внесок новобудовних експедицій Інституту археології АН України, Дніпропетровського та Київського державних університетів, що проводили археологічні дослідження в 70–90-х рр. ХХ ст. у Дніпропетровській області, до формування джерельної бази та реконструкції історичної ситуації в регіоні за доби раннього заліза.

Ключові слова: новобудовна археологічна експедиція, доба заліза, киммерійці, скіфи, сармати.

Струкуленко А. С. Памятники раннего железного века в материалах новоостроечных экспедиций 70–90-х гг. ХХ в. в Днепропетровской области.

Рассматривается вклад новоостроечных экспедиций Института археологии АН Украины, Днепропетровского и Киевского государственных университетов, проводивших археологические исследования в 70–90-е гг. ХХ в. в Днепропетровской области, в формирование источниковой базы и реконструкцию исторической ситуации в регионе времен раннего железного века.

Ключевые слова: новоостроечная археологическая экспедиция, железный век, киммерийцы, скифы, сарматы.

Strukulenko A. S. Relics of the early iron age in the materials of the new-building expeditions of the 70–90-ies of the XX century in Dnipropetrovsk region.

The author considers the contribution of the new-building expeditions of the Institute of archaeology of the Academy of Sciences of Ukraine, Dnipropetrovsk and Kyiv state Universities, which conducted archaeological researches in the 70–90-ies of the XX century in Dnipropetrovsk region, to the reconstruction of the historical situation in the region in the early iron age. The article throws light upon the relics that belong to the historical Cimmerians, Scythians and

Sarmatians. Discoveries of the archaeological new-building expedition of Dnipropetrovsk state University indicate that Cimmerian tribes, having developed the left-bank Presteppe and southern forest-steppe area in the Seversky Donets basin, in the second half of the VIII – first half of the VII c. BC moved to the forest-steppe zone and participated in the ethno-cultural processes that took place there. In Dnipropetrovsk region, there are two centers containing relics of the Scythian time. The first one is associated with the left-bank Presteppe area and carries information about the time of invasion of individual groups of Scythian steppe population, which interacted with the inhabitants of the final bronze age. The second center is the right-bank area, where burial relics that belonged to the higher Scythian nobles are located. At the same time the essential attention was paid to the study of the Sarmatian period. As a result the north-steppe Dnieper region can be put in one line with the most studied areas of residence of the Sarmatians in Ukraine.

Keywords: new-building archaeological expedition, iron age, Cimmerians, Scythians, Sarmatians.

Масове будівництво промислових об'єктів та зрошувальних систем (далі – ЗС) на території України у другій половині ХХ ст. гостро поставило питання про збереження археологічної спадщини при здійсненні будівельних робіт, що загрожують її існуванню. Радянське законодавство передбачало обов'язкове повне вивчення археологічних пам'яток, які можуть бути зруйновані в процесі будівництва, за рахунок організацій, що його здійснюють. Головною науковою установою України в галузі археології, яка здійснювала науково-дослідну та координаційну роботу, був, як і зараз, Інститут археології АН УРСР. Проте лише силами його співробітників неможливо було оперативного розгорнути рятувальні роботи по всій країні, що стимулювало розвиток існуючих та організацію нових регіональних наукових осередків.

Дніпропетровська область є одним із найбільш розвинених промислових та сільськогосподарських регіонів України, до того ж винятково багатим на історичні пам'ятки. Тому цілком закономірно, що у розглядуваний період тут активно проводилися дослідження новобудовних експедицій Інституту археології – «Дніпро-Донбас» (керівник – д. і. н., проф. Д. Я. Телегін), Верхньотарасівської (керівники – д. і. н., проф. Є. В. Черненко та к. і. н. М. М. Чередниченко), Орджонікідзевської (керівники – к. і. н. Б. М. Мозолевський та к. і. н. С. В. Полін) та Дніпропетровського (керівник – д. і. н., проф. І. Ф. Ковальова) й Київського (керівник – д. і. н., проф. М. М. Бондар) державних університетів [19].

У попередніх працях автором розглядалася концепція етноісторичного розвитку давнього населення північностепового Подніпров'я за часів енеоліту – бронзової доби, створена вченими Дніпропетровського національного університету на основі матеріалів, здобутих під час новобудовних досліджень у регіоні [18], а також їх внесок у формування джерельної бази та дослідження у річищі пізньокочівницької проблематики [20].

У даній статті будуть висвітлені пам'ятки, що відносяться до ранньозалізної доби і належать історичним киммерійцям, скіфам та сарматам.

Слід відзначити, що киммерійські поховання регіону досить нечисленні, у більшості – впущені до насипів давніх курганів: так, з 18, досліджених археологічною новобудовною експедицією Дніпропетровського державного університету (далі – АНЕ ДДУ) в Орільсько-Самарському межиріччі (далі – ОСМ), лише у чотирьох мало місце спорудження насипу. За типом поховальних споруд виокремлюються підбійні могили, прямокутні вузькі ями із заплічками у придонній частині та квадратні великі ями з використанням дерева в облицюванні стін та перекрит-

тів. Заслуговує на увагу поховання № 2 в кургані 6 групи I могильника учгоспу «Самарський» (с. Олександрівка Новомосковського р-ну), при спорудженні могили котрого було залишено материкове підвищення по центру квадратної ями, яке слугувало за поховальне ложе. Його культурну належність встановлено за знахідкою бронзового кілевидного вістря стріли VIII ст. до н. е. [2].

У складі гр. II поблизу с. Одиноківка Новомосковського р-ну було досліджено кург. 1, споруджений для двох основних могил, у перекритті котрих використані стовбури дерев. Дротяний браслет та кубок дають підстави датувати їх IX–VIII ст. до н. е. [15]. Крім того, кіммерійські поховання відкрито в кург. 1 поблизу с. Миколаївка Новомосковського р-ну, кург. 2 біля с. Личкове Магдалинівського р-ну, кург. 1 гр. I поблизу с. Великомихайлівка Покровського р-ну та ін. Вони представлені випростаними на спині або скорченими на боці трупопокладеннями, орієнтованими переважно у західному півколі. У складі інвентарю присутні банкоподібні горщики із носиком-зливом, відомі у матеріалах передскіфських і ранньоскіфських пам'яток [15, с. 109, 110].

Відкриття АНЕ ДДУ свідчать про те, що кіммерійські племена, освоївши лівобережний Передстеп та південний Лісостеп басейну Сіверського Донця, в другій половині VIII – першій половині VII ст. до н. е. просуваються до лісостепової зони. Виділення у лівобережному Лісостепу курганних поховань, зіставних у культурному відношенні зі степовими пам'ятками новочеркаської групи, підтверджує участь степового кіммерійського населення в етнокультурних процесах, що мали місце в Лісостепу та Передстепу на початку ранньої залізної доби. За етнічною приналежністю кіммерійці відносяться до групи іраномовних народів, отже, крім угро-фінського та слов'яно-балтського, в лівобережному Лісостепу на початку ранньої залізної доби з'являється ще один етнос – іранський [16, с. 160].

У Правобережному північностеповому Подніпров'ї, за матеріалами робіт АНЕ ДДУ, було відкрито 8 кіммерійських поховань у Томаківському, Солонянському, Криворізькому, Апостолівському р-нах. Орджонікідзевською постійнодіючою експедицією (далі – ОПЕ) також досліджено 21 кіммерійське поховання на Кам'янському курганному полі [19].

Важливе місце у працях новобудовних експедицій займає скіфо-сарматська проблематика. Близкучі відкриття 70–90-х рр. XX ст. у Дніпропетровській обл. всесвітньо відомі та становлять славу вітчизняного скіфознавства. Особливої актуальності дослідження скіфських пам'яток набуває у контексті розробки міждержавного проекту «Скіфський шлях: Україна – Росія – Азербайджан – Молдова: історія об'єднує», ініційованого у 2013 р. керівництвом Дніпропетровської області за підтримки Міністерства культури і туризму України. Дніпропетровська область займає в ньому ключове становище, оскільки саме на її території був розташований центр Скіфської держави, і більшість поховань скіфських царів також розташована на півдні Дніпропетровщини [17].

Одним із завдань, що постали перед виконавцями проекту, став пошук археологічних свідчень існування «Скіфського шляху» на території Дніпропетровської області, котрим могло б відбуватися переміщення скіфських кочових племен, що повернулися із середньоазійських походів, після недовгого перебування на Кавказі та у степах Передкавказзя, до Північного Причорномор'я. Як відзначає проф. І. Ф. Ковальова в статті «Деякі роздуми та рекомендації щодо проекту «Скіфський шлях»», для цього доцільно зосередити зусилля на виявленні та дослідженні «скіфських пам'яток межі VI–V ст. до н. е., що підтверджують переміщення

основного скіфського масиву з Передкавказзя на територію Придніпров'я» [4, с. 178].

Основна частина скіфських поховань цього часу зосереджена в Орільсько-Самарському межиріччі та зандровій зоні лівого берега Дніпра (АНЕ ДДУ тут було досліджено 24 поховання часів скіфської архаїки, з котрих для 22 зведено кургани), що свідчить, на думку І. Ф. Ковальової, про їх знаходження на давньому шляху, пов'язаному із пограниччям Лісостепу, що вів зі сходу та північного сходу до дніпровських переправ. Переміщення лівобережним Передстепом, засвідчене з доби неоліту, активно використовувалося у енеоліті – бронзовому віці, і ним же, припускає дослідниця, могли рухатися передові скіфські загони. Це дозволяє розглядати Орільсько-Самарське межиріччя як територію первинного освоєння скіфами північностепового дніпровського Лівобережжя [4, с. 179, 182].

Важливі спостереження були зроблені під час розкопок АНЕ ДДУ курганних груп по трасі Солоняно-Томаківського водоводу та ЗС у Дніпровському Надпоріжжі. Час їх функціонування визначається в основному IV ст. до н. е.; ранні поховання (кін. VI–V ст. до н. е.) досліджено всього три. За своїм територіальним положенням район утворює степовий «тил» Надпоріжжя, що межує із кам'янсько-нікопольським зосередженням скіфських некрополів. Відсутність курганів, які за розмірами насипів і влаштуванням поховальних споруд можна віднести до «аристократичних», наводить С. Є. Мухопادا на думку, що тут зосереджено поховання рядових общинників і, навіть, залежного населення, про що свідчать підбірні неглибокі могили, майже позбавлені інвентарю [13, с. 83].

Але у міру наближення до славнозвісного «курганного поля» Нечаєвої могили простежується тенденція зростання кількості та розмірів скіфських курганів, глибини могил, наявність «престижних» видів захисного озброєння (пояси, панцирі) і дорогоцінних прикрас. Окремі скіфські поховання у насипах курганів доби бронзи поблизу сс. Широке, Тракторне, Малозахар'їне Солонянського р-ну немов би маркують шлях, що пов'язував Надпоріжжя із Томаківським півднем. У характеристиці насипів відсутня одна з найважливіших для Надпорізьких курганів ознак, а саме – використання каміння у вигляді панцирних облицьовувань, кrepid, кромлехів та ін. Також відсутні, за рідкісними винятками, поховання у ґрунтових овальних або односторонньо розширених могилах, які у Надпоріжжі утворюють достатньо показову групу [13].

У Нікопольському та Апостолівському р-нах АНЕ ДДУ було здійснено розкопки 54 скіфських насипів, серед котрих – аристократичний курган «Кам'янська Близниця» 4,5 м заввишки, що містив скіфські поховання кінця IV ст. до н. е. Розміри і складність конструкції насипу і підземних гробниць, влаштування рову, наявність супроводжуючих поховань слуг, людські жертвопринесення, що здійснювалися під час тризни, знахідка бронзових навершів від поховального воза – все це свідчить про високий соціальний ранг як основного похованого – чоловіка, – так і жінок його родини [1].

З роботами експедиції Київського держуніверситету (далі – КДУ) пов'язане дослідження 25 скіфських пам'яток Дніпровського Надпоріжжя. Цікаві результати були одержані під час дослідження скіфських курганів IV–III ст. до н. е. біля с. Піддубне Софіївського р-ну. Два з них (№№ 4 і 9) були оточені кам'яною крепідою, а курган 4 ще й неглибоким ровом. У могилах знайдені рештки залізного лускового панцира, бронзове дзеркало з прямою ручкою, кістяні й бронзові ворворки, бронзові вістря стріл, намисто зі скляної пасти, бронзові нашивні бляшки.

У двічі пограбованому п. 1 к. 6 були знайдені золоті нашивні бляшки із зображенням пантер. У глибокій вхідній ямі п. 2 к. 8 знаходилася ніша, де було поховано коня у вуздечці, від якої збереглися залізні вудила і 6 круглих великих бронзових нащічних блях, обшитих шкірою. У камері були знайдені рештки від 4-х скелетів у супроводі численних, у т. ч. золотих, прикрас [14, с. 250].

Під час робіт Верхньотарасівської експедиції на Дніпропетровщині було досліджено 127 скіфських поховань. Цікавою особливістю жіночих була присутність майже в кожному з них наконечників стріл. У складі Верхньотарасівського могильника, розташованого в 7 км від Дніпра, до скіфського часу належали 33 кургани. Поховання характеризувалися незначними розмірами могильних споруд і відсутністю предметів кінської вузди, озброєння та слідів тризни; натомість у них часто зустрічалися прикраси й ліпний посуд. Найранішим було п. 1 к. 52, яке супроводжувалося залізним акинаком із брускоподібним навершям та прямокутним перехрестям, що є рідкісною знахідкою у складі скіфського поховального комплексу V ст. до н. е. на території степової Скіфії [11].

Курганна група поблизу с. Володимирівка Томаківського р-ну, розташована в 30 км від Дніпра, складалася з 12 насипів, датованих IV – початком III ст. до н. е. Поховання відрізнялись великими і глибокими катакомбами, присутністю зброї та предметів кінської вузди. Тут також зафіксовані поховання коней і залишки тризни. Таку відмінність М. М. Чередниченко та Я. І. Болдін пояснюють належністю могильників до локальних груп скіфського населення [21].

Важко переоцінити внесок Орджонікідзевської експедиції до скарбниці українського скіфознавства. У Нікопольському та Апостолівському р-нах нею було досліджено 119 скіфських поховань, у т. ч. кургани вищої скіфської знаті: Товста, Водяна, Бабина, Соболева, Малий Чортомлик, Жовтокам'янка (Драна Кохта) та ін., що становлять винятковий науковий інтерес. Матеріали цих курганів дозволяють підійти до розуміння соціальної структури скіфського суспільства, ідеології, побуту, відображених у поховальному обряді. Доведено входження даного району до скіфського Герросу. Встановлено, що із середини V ст. до н. е. до першої половини останньої чверті IV ст. до н. е., за хронологічним визначенням С. В. Поліна, споруджується переважна більшість курганів вищої скіфської знаті, що узгоджується з останньою згадкою про скіфів – участь у війні за боспорський престол у 310–309 рр. до н. е. Окремі ж кургани рядового скіфського населення продовжували споруджуватися до кінця першої чверті – третини III ст. до н. е., коли Велика Скіфія Причорноморських степів припиняє своє існування [10, с. 446].

Таким чином, на території Дніпропетровської області наявні два центри зосередження пам'яток скіфського часу. Перший пов'язаний з районом лівобережного Передстепу і несе в собі інформацію про час проникнення до нього окремих груп скіфського степового населення, яке взаємодіяло з місцевими мешканцями доби фінальної бронзи, що позначилося на наслідуванні скіфськими пам'ятками регіону деяких рис попередніх культур. Другим центром є території, прилеглі до Дніпра в районі від Надпоріжжя до Великого Лугу, де зосереджено величезні курганні могильники з аристократичними та «царськими» похованнями, що дає підстави вбачати в них славнозвісне скіфське кладовище – Гери.

Численні матеріали, здобуті новобудовними експедиціями 70–90-х рр. XX ст., відкривають можливості використання статистичних методів у дослідженнях соціального межування скіфського суспільства, тогочасних тенденцій у демографічних процесах та ін. Стало можливим виділення на підставі локальних особливос-

тей у поховальному обряді та інвентарі окремих етноісторичних утворень, котрі відповідають реальним угрупованням скотарсько-кочового суспільства.

Сарматські пам'ятки, за наслідками робіт новобудовних експедицій 70–90-х рр. XX ст., представлено переважно похованнями в курганах ОСМ (211). Поштовхом до їхнього виявлення стали проведені під керівництвом проф. І. Ф. Ковальнової розкопки у 1973–1974 рр. курганних могильників поблизу смт. Підгороднє [3]. Надалі коло пам'яток регіону було значно розширено. Нові відкриття принесло створення В. І. Костенком бюджетної експедиції для дослідження відомого Усть-Кам'янського могильника [9], вивчення котрого було розпочато ще у 50-х рр. XX ст. М. І. Вязьмітіною та К. В. Махно.

Участь у розкопках сарматських могильників поблизу смт. Підгороднє в Присамар'ї, сс. Новопідкраж та Дмухайлівка на р. Орелі, датованих I ст. до н. е. – III ст. н. е., дозволила В. І. Костенку поставити питання про їх зв'язок з місцями кочовищ та простежити культурні особливості. Вивчення поховального обряду і супутнього інвентарю дало підстави твердити про тривалість перебування сарматських племен у регіоні: кінець II ст. до н. е. – III ст. н. е. Відсутність пережиточних скіфських елементів розглядається дослідником як свідчення етнічної «чистоти», яка пояснюється освоєнням сарматами ОСМ вже після відходу скіфських племен з даної території [7, с. 126]. Аналізуючи супроводжуючий інвентар з позицій присутності в ньому етнічних ознак, автор відзначав, що досліджені поховання належали кочівникам, котрі просунулися зі степів Задоння і зберегли зв'язки з територією первинного мешкання, а наявність грецьких імпортів свідчить про торгівельні зв'язки сарматів із економічно розвиненими центрами Східного Причорномор'я.

У процесі вивчення сарматських пам'яток ОСМ АНЕ ДДУ був досліджений ряд поховань із яскраво вираженими у поховальному обряді рисами культу вогню і коня [6]. Вони виділяються інтенсивним використанням вогню при спорудженні могил та насипів (сс. Соколове та Олександрівка), збільшеними розмірами квадратних могил, призначених для елітарних поховань – жрецтва, військових ватажків тощо. Винятковий інтерес становить багате військове поховання біля с. Булахівка на р. Самарі зі срібними позолоченими фаларами, казаном, трьома срібними чашами і залізним панциром, плакованим золотом [5]. Про соціальну виділеність поховань у курганах біля сс. Вербки і Терни свідчить присутність в інвентарі бронзових казанів із зооморфними ручками, що є рідкісною функціонально-престижною категорією знахідок [12]. Розміри та форма могил, наявність у них ніш-тайників і сліди пограбування свідчать на користь багатого інвентарю, який супроводжував похованих, що узгоджується з уявленнями про приналежність казанів поховальним комплексам кочової родоплемінної аристократії. Питання про етнічну приналежність цих поховань С. Є. Мухопад вирішує на користь аланів, які протягом перших століть нашої ери просунулися на заході до кордонів Римської імперії. На це вказує присутність предметів італійського імпорту, що поступали з Боспору, а також східна орієнтація культурних зв'язків сарматських племен ОСМ [12, с. 142].

В історії сарматів Подніпров'я В. І. Костенком виділено три хронологічні періоди: ранньосарматський; середньосарматський та пізньосарматський, кожному з котрих притаманні власні риси [8]. У положенні похованих переважає «класична» – простягнута на спині – поза, орієнтація змінюється, але домінує меридіональна. Напутня їжа супроводить більшість поховань. Серед поховального

інвентарю переважає кераміка: як ліпні (ранні) горщики, так і червоно- та сіроглиняний гончарний посуд. Кількість імпорту найбільша у середньому періоді і помітно зменшується наприкінці. Чоловіків супроводять зброя та кінська упряж, у жіночих похованнях присутні прясла, дзеркала, піксіди, намиста. Розповсюдженою прикрасою вбрання є застібки-фібули. Часом проникнення сарматів у Лівобережжя Дніпра дослідник вважав II ст. до н. е., а їх найбільша активність в освоєнні Причорноморських степів припадає на рубіж ер, коли гинуть пізньоскіфські городища Нижнього Дніпра, а на освоєних землях виникають сарматські племінні центри, до яких було віднесено Усть-Кам'янський могильник [8].

У правобережному північностеповому Подніпров'ї поодинокі сарматські поховання було відкрито експедицією КДУ під час досліджень біля с. Піддубне Софіївського р-ну (5) та на Кам'янському курганному полі (2); АНЕ ДДУ – в Апостолівському та Криворізькому р-нах (3); ОПЕ – у Нікопольському р-ні: в гр. Завадських могил (6), Сторожових (2), Дідової, Круглої, Страшної могили та Могили Гурського – по одному похованню. За обрядом та супутнім інвентарем більшість з них укладається в межі I–III ст. н. е. [19].

Таким чином, у результаті робіт новобудовних експедицій послідовному вивченню були піддані сарматський поховальний обряд і типологія могильних споруд, матеріальний комплекс, культові пам'ятки, визначені хронологія та місце, яке займало населення, що їх залишило, в історії сарматських племен. Унаслідок проведених досліджень північностепове Подніпров'я може бути поставлено в один ряд із найбільш вивченими територіями мешкання сарматів в Україні.

Бібліографічні посилання

1. Андросов А. В. Скифский аристократический курган «Каменская Близница» / А. В. Андросов, С. Е. Мухопад // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Д., 1987. – С. 54–74.
2. Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза «Самарский» (Днепропетровского сельскохозяйственного института) / И. Ф. Ковалева, С. С. Волкобой, В. И. Костенко, В. Н. Шалобудов // Курганные древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Д., 1978. – С. 4–32.
3. Ковалева И. Ф. Новые источники по истории сарматских племен Северного Причерноморья (к исследованию Подгороднянских сарматских могильников) / И. Ф. Ковалева, В. И. Костенко // Некоторые вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Д., 1976. – С. 79–94.
4. Ковальова І. Ф. Деякі роздуми та рекомендації щодо проекту «Скіфський шлях» / І. Ф. Ковальова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. – Д., 2014. – Вип. 12. – С. 175–183.
5. Костенко В. И. Комплекс с фаларами из сарматского погребения в с. Булаховка / В. И. Костенко // Курганные древности Степного Поднепровья. – Д., 1978. – С. 78–85.
6. Костенко В. И. Культ огня и коня в погребениях сарматского времени междуречья Орели и Самары / В. И. Костенко // Курганы Степного Поднепровья. – Д., 1980. – С. 83–89.
7. Костенко В. И. Сарматские памятники в материалах археологической экспедиции ДГУ / В. И. Костенко // Курганные древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н. э. – Д., 1977. – С. 114–137.
8. Костенко В. И. Сарматские памятники междуречья Дона и Днепра III в. до н. э. – середины III в. н. э. : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / В. И. Костенко. – Д., 1980.
9. Костенко В. И. Сарматы в Нижнем Поднепровье (по материалам Усть-Каменского могильника) / В. И. Костенко // Проблемы археологии Поднепровья (далее – ПАП). – Д., 1989. – С. 85–97.

10. **Мозолевський Б. Н.** Кургани скифського Герроса IV в. до н. е. (Бабина, Водяна и Соболева могили) / Б. Н. Мозолевський, С. В. Полин. – К., 2005.
11. **Мурзин В. Ю.** Раннескифське погребення у с. Верхнетарасовка / В. Ю. Мурзин, Г. Л. Евдокимов // Кургани юга Дніпропетровщини. – К., 1977. – С. 56–58.
12. **Мухопад С. Е.** Сарматські погребення с бронзовими котлами в Орельсько-Самарському междуріччя / С. Е. Мухопад // ПАП. – Д., 1986. – С. 136–143.
13. **Мухопад С. Е.** Скифські погребення району Солоняно-Томаковської оросительної системи / С. Е. Мухопад // ПАП. – Д., 1989. – С. 72–84.
14. Раскопки курганов в зоне Каменской оросительной системы / Б. А. Антоненко, Н. Н. Бондарь, С. А. Васильченко и др. // Археол. открития 1974 г. – М., 1975. – С. 249–250.
15. **Ромашко В. А.** Киммерийські погребення правобережного Дніпровського Надпорож'я / В. А. Ромашко // ПАП. – Д., 1991. – С. 99–109.
16. **Ромашко В. А.** Предскифський період в пограниччя лесостепи и степи Дніпровського Левобереж'я (XII – начало VII вв. до н. е.) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.06 / Ромашко Владимир Андреевич. – Д., 1990.
17. **Рижков В.** Дніпропетровці прокладають «Скіфський шлях» [Електронний ресурс] / В. Рижков // День. – 2013. – № 128. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/den-ukrayini/dnipropetrovci-prokladayut-skifskiy-shlyah>.
18. **Струкуленко А. С.** Висвітлення досліджень пам'яток енеоліту – бронзової доби у публікаціях вчених Дніпропетровського національного університету / А. С. Струкуленко // ПАП. – Д., 2012. – С. 12–21.
19. **Струкуленко А. С.** Новобудовні археологічні експедиції 70–90-х рр. XX ст. та їх внесок у дослідження давньої історії північностепової Наддніпрянщини : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.06 / Струкуленко Анастасія Степанівна. – Д., 2011.
20. **Струкуленко А. С.** Пам'ятки середньовічних кочівників у наукових збірниках новобудовної археологічної експедиції Дніпропетровського національного університету / А. С. Струкуленко // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки : наук. щорічник. – Д., 2009. – Вип. 6. – С. 226–235.
21. **Чередниченко Н. Н.** Скифські кургани у с. Владимировка / Н. Н. Чередниченко, Я. И. Болдин // Кургани юга Дніпропетровщини. – К., 1977. – С. 125–150.

Надійшла до редколегії 30.01.2015